

AGRESJA I PRZEMOC W PRAKTYCE PSYCHIATRYCZNEJ - UWARUNKOWANIA I KONSEKWENCJE

PROF. DR HAB. N. MED. JANUSZ HEITZMAN

Instytut Psychiatrii i Neurologii w Warszawie

Zainteresowania psychiatrii jako dyscypliny medycznej agresją wynikają z faktu szczególnego wpływu agresji na zdrowie człowieka. Z jednej strony psychiatria będzie zajmowała się osobami, których naruszenie zdrowia będzie wynikiem stania się ofiarą czyjegoś agresywnego zachowania, ale podstawową okolicznością staje się poszukiwanie przyczyn zachowań agresywnych u sprawców agresji i jej przeciwdziałanie w powiązaniu z oceną stanu psychicznego sprawcy. Zainteresowania naukowców mechanizmami agresji i jej konsekwencjami trwają już kolejne stulecie i mimo postępu w obszarze neurobiologii mózgu, diagnostyki i terapii zaburzeń psychicznych interpretowanie zachowania agresywnego stale jest obecne w szeroko rozumianym systemie prawnym, medycznym i społecznym. Choć pomiędzy pojęciem agresji a agresywnością, wrogością i nienawiścią istnieją różnice, wydaje się, że definicja agresji jest na tyle jednoznaczna, by rozumieć przez nią wszelkie zróżnicowane formy zachowania związane z krzywdzeniem innych lub siebie. O ile agresywność, wrogość i nienawiść są negatywnymi emocjami związanymi z cechami osobowości człowieka kształtowanymi w toku wczesnego etapu rozwojowego pod wpływem traumatycznych doświadczeń i warunków społecznych, o tyle agresja jest działaniem skierowanym ku konkretnemu obiektowi lub sytuacji¹. Tak jak uczucie nienawiści jest świadome i odnosi się do konkretnej osoby, agresywność i wrogość, nawet niezależnie od swego natężenia, tworzą negatywnie zabarwione

---

¹ Ransburger J. (1993). *Lęk, gniew, agresja*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.

pogotowie emocjonalne, często nieuświadomioną gotowość do działania, uruchamianą pod wpływem bodźca, jakim może być stresor. Leonard Berkowitz (1967) agresywność rozumie jako zjawisko wyrażające się stałą gotowością do reagowania agresją w odpowiedzi na sygnały wywoławcze agresji oraz poprzez gotowość do percepcji tych sygnałów². Z kolei według Arnolda H. Bussa (1961) wrogość jest zgeneralizowaną, negatywną i podejrzliwą postawą względem otoczenia i bardzo często jest wynikiem negatywnych doświadczeń. Powstaje zatem na drodze uczenia się i stanowi uogólnioną odpowiedź na powtarzający się atak. Człowiek manifestuje wrogość najczęściej werbalnie, ujawniając negatywne sądy i przekonania³. Egzemplifikacją agresywności, wrogości i nienawiści jest gniew – reakcja emocjonalna z komponentami w układzie autonomicznym, wewnątrzwydzielniczym i mięśniowo-szkieletowym. Gniew jest tym, co spostrzegamy jako mimikę, ruch i postawę ciała. To właśnie gniew najczęściej jest uważany za czynnik napędowy reakcji agresywnej. Niezależnie od przyczyn warunkujących i wyzwających agresję jest ona definiowana jako „wszelkie działanie fizyczne i słowne, którego celem jest wyrządzenie krzywdy fizycznej lub psychicznej, rzeczywistej lub symbolicznej, jakiejś osobie lub czemuś co ją zastępuje”⁴. Agresja spostrzegana jako zachowanie będące dokuczliwym bodźcem dla innego organizmu może być wywoływana przez atak, równie drażniące bodźce, frustrację lub może mieć charakter instrumentalny. Przyjmowana definicja agresji mówi, iż jest to zachowanie zachodzące w procesie interakcji między ludźmi, posiadające tło interpersonalne, skierowane przeciwko określonym osobom lub rzeczom, przybierające formę ataku, w wyniku którego wyrządza się krzywdę natury fizycznej lub moralnej. Przy analizowaniu zjawiska agresji zwraca się uwagę na skutki, do jakich prowadzi, oraz charakter motywacji leżący u jej podstaw. Mniejsze znaczenie ma klasyfikowanie zachowań jako agresywnych w oparciu o normy społeczne i wartościowanie moralne. Zachowania agresywne służą redukcji napięcia emocjonalnego o ujemnym znaku lub uzyskaniu pozytywnej stymulacji, zaspokajaniu różnorodnych potrzeb oraz realizacji zadań życiowych wynikających z pełnionych ról społecznych. Na uwagę zasługuje spostrzeżenie, że zachowanie agresywne, będące realizacją motywu agresywnego, wzbudza często w przeciwniku agresywną odpowiedź. Dzisiaj o agresji mówimy, że jest ona zjawiskiem powszechnym, złożo-

---

² Berkowitz L., Le Page A. (1967). *Weapons as aggression-eliciting stimuli*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 7, 202-207.

³ Buss A.H. (1961). *The psychology of aggression*. Willey and Sons, New York,

⁴ Szewczuk W. (1985). *Słownik psychologiczny*. Wiedza Powszechna, Warszawa.

nym i o wieloczynnikowej genezie. Badania nad jej przebiegiem w środowisku zwierząt i wśród ludzi wykorzystuje etologia – nauka porównawcza o zachowaniu się różnych gatunków zwierząt i różnych grup ludzkich (humanetologia). Choć błędem byłoby szukanie prostej analogii pomiędzy obserwacjami czynionymi na zwierzętach a analizowaniem społecznych, psychologicznych i biologicznych zależności między stresem i agresją u człowieka, badania na zwierzętach ujawniły, że osobniki dominujące działają stresująco na podporządkowujące się. Na dominację reagują one silnym zachowaniem obronnym, podwyższonym poziomem kortykosteronu i obniżonym testosteronu. Gdy mają umożliwiony dostęp zarówno do wody, jak i alkoholu, wybierają alkohol. Stają się wówczas agresywne. Sugeruje to, że społeczny stres wzmacnia spożycie alkoholu u podporządkowujących się zwierząt. Działanie alkoholu pokonuje u osobników podporządkowujących się i narażonych na stres zakaz ataku i schemat zachowań lękowo-obronnych⁵. Podobny schemat dojścia do agresywnego zachowania można zaobserwować u ludzi, którzy pozostają pod wpływem długotrwałego narażenia na psychofizyczną traumę ze strony osoby dominującej. Osoby te, wcześniej nienadużywające alkoholu, piją go, by zniwelować wpływ stresu, pokonać lęk i przezwyciężyć poczucie własnego podporządkowania. Skutkuje to często tragicznym w skutkach atakiem na osobę dominującą, zachowaniem zaskakującym, którego nikt wcześniej nie przewidywał. Geneza ujawnionej agresji tkwi w stresie, którego skutkiem jest picie i atak. Dzisiaj do tego spokojnie można dopisać inne środki o działaniu psychoaktywnym, niekoniecznie wywołujące zespół uzależnienia, pod wpływem których osoby o szczególnych predyspozycjach (niedoskonałościach) psychicznych stają się sprawcami bardzo brutalnych i irracjonalnych ataków na innego człowieka. O ile w świecie zwierzęcym agresja w obrębie własnego gatunku jest instynktem niezbędnie potrzebnym dla jego zachowania, o tyle nie jest tak prosta analogia, że wśród ludzi popęd agresji jako instynkt pierwotny działa na korzyść zachowania gatunku. Jakkolwiek etologowie i psychoanalizyści wypowiadają – z mniejszym lub większym przekonaniem – twierdzenie o istnieniu u człowieka wrodzonego popędu do agresji, to coraz częściej odrzuca się obecnie pogląd o agresji jako o zachowaniach uwarunkowanych agresywnością. Odrzuca się agresywność jako cechę osobowości przejawiającą się tendencją do działań agresywnych. Bardziej traktuje się agresywność jako określony mechanizm regulacyjny. Z drugiej strony, Konrad Lorenz w opublikowanej w 1983 roku

---

⁵ Blanchard R.J., Yudko E.B., Blanchard D.C. (1993). *Alcohol, aggression and the stress of subordination*. J Stud Alcohol, Suppl., Sep: 11, 146-155

książce pt. *Tak zwane zło* pisze w nawiązaniu do tzw. choroby polarnej albo „furii ekspedycyjnej” o agresji w małych grupach ludzi zdanych tylko na siebie. Na podstawie własnych doświadczeń sądzi on, że spiętrzenie agresywności jest tym bardziej niebezpieczne, im bardziej członkowie danej grupy się znają, a nawet lubią. W takich warunkach następuje bardzo duży spadek wartości progowych wszystkich bodźców wyzwalających agresję i walkę wewnątrz gatunku⁶. Subiektywnie wyraża się to tym, że najmniejszy gest ekspresyjny, nawet osoby najbliższej, wywołuje niekiedy nieadekwatną agresywną reakcję. Świadomość fizjologicznej prawidłowości tego dręczącego zjawiska powstrzymuje człowieka od zamordowania tej osoby, ale przez dłuższy czas nie likwiduje napięcia i złego samopoczucia. Niewykluczone, że podobny mechanizm ma swój związek z agresywnymi przestępstwami w rodzinie. Ze społecznego punktu widzenia agresja i wrogie zachowanie w relacjach interpersonalnych są traktowane jako zaburzony proces socjalizacji, prowadzący do ukształtowania się niepożądanego społecznie i normatywnie adaptacyjnego zachowania. Psychologowie i psychiatry – zwłaszcza ci zajmujący się przejawami zaburzeń zachowania – agresję interpretują wieloznacznie jako:

1. Sytuacyjnie wywołany stan motywacyjny traktowany zamiennie jako szczególna emocja taka jak gniew, oburzenie, irytacja czy tzw. emocjonalna gotowość do agresji;
2. Reakcja lub aktywność (prosta lub bardziej złożona) będąca zachowaniem interpersonalnym;
3. Stała indywidualna cecha wynikająca ze swoistej intrapsychicznej właściwości jednostki (cechy, nawyki, postawy, motywy) i stałej orientacji życiowej (np. wrogości);
4. Sekwencja interpersonalnych lub społecznych interakcji wyodrębniona na podstawie intrapsychicznych determinantów, pełniących rolę i odniesienia do możliwości oceny w oparciu o społeczno-kulturowe standardy⁷.

Najogólniej mówiąc, agresją nazywa się czynności mające na celu zrobienie szkody i spowodowanie utraty cenionych społecznie wartości, zadanie bólu fizycznego lub spowodowanie cierpienia moralnego innemu człowiekowi, a w skrajnej postaci nawet pozbawienie go życia.

---

⁶ Lorenz K. (1996). *Tak zwane zło*. PIW, Warszawa 233–307.

⁷ Frączek A. (1993). *Socjalizacja a intrapsychiczna regulacja agresji interpersonalnej*, [w:] A. Frączek, H. Zumkley (red.) *Socjalizacja a agresja*. Instytut Psychologii PAN, Wyższa Szkoła Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 47–60.

URODZENI ZABÓJCY - SPEKULACJE I NEUROBIOLOGIA

Poszukiwanie czynników determinujących zachowania agresywne we wrodzonych cechach organizmu, jego budowie lub funkcjach fizjologicznych miało miejsce szczególnie w połowie XIX w. i dzisiaj ma jedynie historyczne znaczenie. Modny ówczesnie determinizm biologiczny szkoły lombrozzańskiej opierał się na tezie o biologicznym podłożu cech przestępczych („zbrodniarz z urodzenia”). To włoski psychiatra i antropolog Cesare Lombroso (1835–1909), nazywany ojcem naukowej kryminologii, w latach 70. XIX w. doszedł do przekonania, że przestępców można rozpoznać po kształcie czaszki, rysach twarzy i nadmiernej długości ramion. Lombroso wymieniał „charakterystyczne cechy” budowy ciała zabójców, które miały świadczyć o atawistycznym regresie ewolucyjnym. Do szczególnych cech anatomicznych „zbrodniarzy z urodzenia” Lombroso zaliczył nietypowy rozmiar lub kształt głowy, nietypowość oczu, zez, asymetrię twarzy, prognatyzm (nadmiernie powiększoną i wysuniętą do przodu szczękę), powiększone kości policzkowe, mięsiste i wydatne wargi, zbyt duże i odstające uszy, przekrzywiony nos, nieprawidłowe uzębienie, zbyt długi, zbyt krótki lub za płaski podbródek, nadmiar zmarszczek, gęste i kędzierzawe włosy, nadmiernie długie ręce, cofnięte czoło, ciemną karnację, zbyt duże uszy, atypowe podniebienie. Poza cechami anatomicznymi Lombroso u zabójców wyróżniał słabą kontrolę impulsów, brutalność, brak empatii oraz poczucie wyższej moralności⁸. Lombroso nie opisywał wyłącznie zbrodniarzy z urodzenia. W dziele *Kobieta jako zbrodniarka i prostytutka. Studia antropologiczne, poprzedzone biologią i psychologią kobiety normalnej* wraz z Ferrero dowodził, m.in., że kobieta z racji niskiej inteligencji, rozwiniętego instynktu macierzyńskiego czy osiadłego trybu życia nie jest predysponowana do zbrodni, a wrodzony pęd do występku pcha ją głównie w stronę prostytucji. Gdy jednak wejdzie na ścieżkę zbrodni, przewyższa okrucieństwem i nikczemnością nawet najbardziej zdeprawowanych mężczyzn⁹.

Sto lat później do biologicznych uwarunkowań zachowania agresywnego zaliczano teorię psychiatrii konstytucjonalnej Williama H. Sheldona (1949), która wiąże z sobą kształt ciała, strukturę układu nerwowego i wewnątrzwydzielniczego oraz zachowanie się człowieka. Sheldon, po-

⁸ Lombroso C. (1987). *Geniusz i obłąkanie*. PWN, Warszawa.

⁹ Lombroso C., *Zbrodniarka urodzona*, 2016, Wydawnictwo Słowo, Gdańsk, Fragment: Lombroso C., Ferrero G., *La donna delinquente: la prostituta e la donna normale*, 1893, Editori L.ROUX EC., Torino - Roma.

siłkując się nazwami trzech listków zarodkowych (mezodermy, ekto- i endodermy) wyróżnił trzy typy konstytucjonalne determinujące bezpośrednio zachowanie, co było założeniem błędnym, opartym na determinizmie biologicznym. W myśl tej teorii typ mezomorficzy – silna, muskularna sylwetka, duża energia, aktywność oraz agresywność, był typem temperamentalnym, którego najważniejszą cechą jest agresja. Czymś, co m.in. obalało koncepcję Sheldona, był fakt, że nie wszyscy mezomorfy byli przestępcami. Waga koncepcji Sheldona wiązała się z tym, że źródła przestępczości jeszcze intuicyjnie sprowadzał on do genetycznej struktury¹⁰. Rola zaburzeń chromosomalnych w badaniach nad biologicznymi uwarunkowaniami agresji wiązała się z anomaliami w obrębie chromosomów X i Y. Stwierdzano, iż anomalie chromosomu X zdarzają się znacznie częściej wśród przestępców o obniżonym ilorazie inteligencji (IQ= 60–80). Gdy chodzi o chromosom Y, to jego nadmiar o charakterze kariotypu XYY wiązano ze wzmożoną agresywnością u nosicieli tej anomalii. Kontynuowane badania nie potwierdzały jednak w sposób uzasadniony, że agresja u badanych jest zdeterminowana biologicznie poprzez konstytucję lub geny. Badania próbujące określić, dlaczego z chromosomem Y związany jest większy poziom zachowań agresywnych, tłumaczyły to nadprodukcją neurohormonalną¹¹. Do prac, które w ostatnich latach starają się podjąć zagadnienie genetycznych uwarunkowań agresji, należą szwedzkie badania nad adopcją. W konkluzji badań przeprowadzonych na blisko dwóch tysiącach mężczyzn i kobiet stwierdzono, że różna przeszłość genetyczna i środowiskowa wpływała na rozwój przestępczości w zależności od tego, czy było z nią związane nadużywanie alkoholu. Osoby nadużywające alkoholu częściej popełniały szczególnie agresywne, brutalne przestępstwa, a ich ryzyko bardziej było związane ze stopniem nadużywania alkoholu niż z przestępczością biologicznych lub adopcyjnych rodziców. Sugerowało to, że przestępstwo niezwiązane z alkoholem może posiadać determinanty genetyczne inne, niż te prowadzące do przestępczości związanej z alkoholem¹².

---

¹⁰ Ames, L. B. (1950). Sheldon, WH, et al. „*Varieties of Delinquent Youth: An Introduction to Constitutional Psychiatry*” (Book Review). *The Journal of Genetic Psychology*, 77, 139.

¹¹ Carey G. (1994). *Genetic and violence*, [w:] A.J. Reiss, K.A. Miczek, J.A. Roth (red.), *Understanding and preventing violence: biobehavioural influences*, vol. 2. National Academy, Washington, D.C., 21–58.

¹² Bohman M. (1995). *Predisposition to criminality: Swedish adoption studies in retrospect*, [w:] *Genetics of criminal and antisocial behaviour*. Wiley, Chichester (Ciba Foundation Symposium 194), 99–114.

Choć jak dotąd formalnie nie zajmowano się dziedzicznością przestępczości, analiza opisywanych w literaturze przypadków zachowań agresywnych u bliźniąt sugeruje jednak tendencję do ich dziedziczenia. W zależności od rodzaju ujawnianej agresji największą dziedziczność mają przejawy bezpośredniej fizycznej agresji – 47%, pośredniej fizycznej agresji – 40% a najmniej agresji werbalnej¹³. W świetle tego można stwierdzić, że istnieje specjalna moda na identyfikację „genów zachowań agresywnych” albo poprzez metody genetyki molekularnej, albo poprzez analizę rodowodu. Problem tkwi w tym, że wpływy genetyczne, które zostały zidentyfikowane i osnute na ontogenezie, tworzą jedynie jedno ze źródeł wpływu na zachowania agresywne. Mimo że krytycy metodologicznie problematycznych badań nad chromosomami XYY podawali w wątpliwość powiązanie cechy genetycznej XYY ze znaczącą predyspozycją do agresji czy przemocy (Carey, 1994; w Stanach Zjednoczonych obrońcy oskarżonych bezskutecznie próbowali zastosować świadectwo genetyczne w celu zbudowania linii obrony czy okoliczności łagodzących, powołując się na defekt genetyczny zespołu chromosomalnego XYY¹⁴). Generalnie zarówno środowiska biegłych psychiatrów sądowych, jak i kręgi prawnicze nie zaakceptowały proponowanej relacji pomiędzy zaburzeniem chromosomów XYY a przemocą czy agresją. Pewne prace naukowe analizujące koncepcje „genów zbrodni” podkreślają, że geny działają rozwojowo i probabilistycznie – potencjalnie predysponując pewne jednostki do takich tendencji behawioralnych, jak np. impulsywność, co może w pewnych okolicznościach zwiększyć prawdopodobieństwo popełnienia przestępstwa. Nadal uważa się, że mimo postępu w niektórych dziedzinach wiedza na temat korelacji genetycznych, biologicznych i socjologicznych z przestępstwem jest ograniczona. Podobnie jak w kwestii dowodu z badań genetycznych, od kilkunastu lat sądy w USA nie biorą pod uwagę odczytów tomografii pozytronowej (PET) mózgu podczas ferowania wyroków. Chociaż opierają się w części na domniemaniu, że predyspozycja biologiczna może niwelować wolną wolę, to aż do 1992 roku żaden sąd nie zgodził się z dopuszczeniem wyniku tomografii pozytronowej w celu określenia zdrowia psychicznego oskarżonego. Zdarza się, że sądy w uzasadnieniach wyroków podno-

---

¹³ Coccaro E.F., Bergeman C.S., Kavoussi R.J. i in. (1997). *Heritability of aggression and irritability a twin study of the Buss-Durkee aggression scales in adult male subjects*. *Biol Psychiatry*, 41, 273–284.

¹⁴ Carey G. (1994). *Genetic and violence*, [w:] A.J. Reiss, K.A. Miczek, J.A. Roth (red.), *Understanding and preventing violence: biobehavioural influences*, vol. 2. National Academy, Washington, D.C., 21–58.

szą np., że ani torbiel opony pajęczej, ani obniżenie poziomu metabolizmu glukozy w przednich płatach mózgu nie powodują bezpośrednio przemocy¹⁵. Podobne jest stanowisko polskiej psychiatrii sądowej, która przestrzega przed determinowaniem diagnozy klinicznej *tempore criminis* (w czasie czynu) wynikiem badania tomograficznego (TC)¹⁶. Warto zwrócić jeszcze uwagę na przyczyny moralno-etyczne traktowania z dystansem badań genetycznych w postępowaniu sądowym. Obawa przed włączeniem do dowodów wyniku badania genetycznego wiąże się z:

- jego historycznym powiązaniem z nadużyciami w przeszłości dokonywanymi przez nazistów;
- zachwianiem właściwego każdemu pojęcia wolnej woli;
- jego efektem stygmatyzacyjnym (próby monitorowania rozwoju genetycznie obciążonych dzieci, detencja prewencyjna wobec genetycznie predysponowanych do przemocy);
- możliwością potencjalnego darowania kary i uwolnieniem od odpowiedzialności, gdy uzna się defekt genetyczny za przyczynę agresji. Nie można wykluczyć również tendencji do surowszego karania z uwagi na potencjalne przyszłe niebezpieczeństwo i nieuleczalność¹⁷.

Dotychczasowe wnioski z przeprowadzanych badań pozwalają jedynie na stwierdzenie, że impulsywne i gwałtowne zachowanie przestępcze posiada znaczące podłoże biologiczne. O ile za przestępstwo gwałtowne uważa się takie, gdzie agresja skierowana jest przeciwko drugiemu człowiekowi (zabójstwo, jego uświłowanie, ciężkie uszkodzenie ciała), to o jego impulsywnym charakterze świadczy brak premedytacji. Przy tej okazji warto zwrócić uwagę, że terminologia „gwałtowności” w polskiej translacji bardziej odnosi się do czasu reakcji i jej nagłości niż do natury zachowania z zastosowaniem siły, przemocy i przymusu (gwałtu). Określenie biologicznego podłoża przestępstw agresywnych może, jak na razie, wskazywać jedynie kierunek większej racjonalizacji w farmakoterapii¹⁸.

---

¹⁵ Anderson C. (1992). *Brain scan deemed admissible at trial*. NY Law J., 210, 1.

¹⁶ Heitzman J., Zyss T. (1996f). *Znaczenie badań dodatkowych w sądowym opiniowaniu psychiatrycznym*, [w:] J.K. Gierowski, A. Szymusik (red.), *Postępowanie karne i cywilne wobec osób zaburzonych psychicznie*. Collegium Medicum UJ, Kraków, 63-71.

¹⁷ Denno W. (1995). *Legal implications of genetics and crime research*, [w:] *Genetics of criminal and antisocial behaviour*. Wiley, (Ciba Foundation Symposium 194), Chichester, 248-264.

¹⁸ Coccaro E.F., Bergeman C.S., Kavoussi R.J. i in. (1997). *Heritability of aggression and irritability a twin study of the Buss-Durkee aggression scales in adult male subjects*. Biol Psychiatry, 41, 273-284.

Na podstawie przeglądu współcześnie prowadzonych badań trudno definitywnie wypowiedzieć się o lokalizacji ośrodków mózgowych odpowiedzialnych za poszczególne zachowania. Tradycyjnie przyjmuje się, że za pobudzenie agresywne odpowiedzialne są ośrodki podkorowe, zaś hamowanie agresji zachodzi na poziomie kory kontrolującej pobudzenia idące ze starszych części mózgowia. Ważne było spostrzeżenie, że ośrodki agresji, obrony i ucieczki zlokalizowane są blisko siebie, co neurofizjologicznie tłumaczyło zjawisko szybkiego przechodzenia jednego z tych stanów w drugi. Potwierdzone w badaniach na ludziach doświadczenia dowiodły istnienia w mózgu struktur odpowiedzialnych za reakcje agresji. Okazało się, że drażnienie podwzgórza i ciała migdałowatego wywołuje zarówno zachowanie agresywne, jak i subiektywne odczucia wściekłości i gniewu. Niewątpliwie ośrodki te podległe są w jakiś sposób woli człowieka, jednak zachodzące w nich zmiany neurochemiczne i hormonalne mogą wpływać na wybuch agresji w sposób niekontrolowany i sprzeczny z intencjami. Jedną z koncepcji nadmiernej agresywności u ludzi nawiązuje do istnienia w ciele migdałowatym ogniska epileptogennego, którego drażnienie wywołuje szczególne przejawy zachowań agresywnych, wściekłości i gniewu. Być może stąd wyniknęła sugestia osobowości epileptoidalnej właściwej epileptykom, u których wybuchy wściekłości, często prowadzące do zabójstw, mogą być wyzwalane przez jakikolwiek, nawet bardzo słaby bodziec. Próby zlokalizowania w obrębie ciała migdałowatego części odpowiedzialnych za agresję i jej hamowanie dowiodły, że objawy agresji występują przy drażnieniu przyśrodkowych części ciała migdałowatego, zaś jej hamowanie pojawia się przy drażnieniu części bocznych. Zaobserwowano również, że drażnienie komórek ciała migdałowatego (mających bardzo niski próg pobudliwości) u osób nieposiadających predyspozycji drgawkowych może również wywołać odczucia wściekłości i gniewu¹⁹. Badanie behawioralnych i psychologicznych następstw poważnych urazów głowy i miejscowych wylewów krwi do mózgu pozwoliło na przyjęcie, że głównymi komponentami pourazowych zmian osobowości jest izolacja społeczna, upośledzenie samokontroli i zachowania agresywne. Okazało się, że zachowania agresywne korelują z niskimi wskaźnikami wylewów w prawej półkuli, zaś zachowania z upośledzeniem samokontroli pozostają w związku z wysokimi wskaźnikami wylewów czołowych²⁰. Agresja

---

¹⁹ Fonberg E. (1979). *Nerwice a emoce, fizjologiczne mechanizmy*. Ossolineum, Wrocław.

²⁰ Oder W., Goldenberg G., Spatt J., Podreka J., Binder H., Deecke L. (1992). *Behavioural and psychosocial sequelae of severe closed head injury and regional cerebral blood flow*. J Neurol Neurosurg Psychiatry, Juny, 55 (6), 475–480.

ma swoje odbicie w neurochemicznych zmianach w mózgu. Wzrost aktywacji układu siatkowego i związana z tym aktywność układu sympatycznego przejawia się niemal we wszystkich formach agresywnego zachowania. Towarzyszy temu ogólny stan fizjologicznej mobilizacji do zwiększonego wysiłku. Obserwujemy więc przyspieszenie akcji serca, wzrost ciśnienia krwi, rozszerzenie źrenic. Zwiększa się napływ krwi do mięśni szkieletowych i do mózgu, zwiększa się krzepliwość krwi i zawartość w niej glukozy, zahamowaniu ulegają funkcje trawienne i wydzielnicze. Podnosi się temperatura ciała, szybkość i głębokość oddechu, zwiększa się produkcja erytrocytów. Eksperymenty na zwierzętach, badające znaczenie czynników biochemicznych w różnych stanach zachowania agresywnego i porównujące je u osobników mniej lub bardziej agresywnych, dowodzą, że biochemia agresji jest skomplikowana, oparta na współdziałaniu i antagonizmie wielu substancji neurochemicznych. Okazało się, że adrenalina i noradrenalina odgrywają odmienną rolę w stanach gniewu i strachu. Wzrost poziomu noradrenaliny wiąże się z gniewem (agresją), natomiast wzrost poziomu adrenaliny – ze strachem (ucieczką). Prowadzone u ludzi badania, stwierdzające pozytywną korelację pomiędzy stężeniem głównego metabolitu noradrenaliny – 3-metoksy-4-hydroksyfenyloglikolu (MHPG) a zachowaniami agresywnymi, są sprzeczne w stosunku do innych, gdzie istotnie niskie MHPG stwierdzano u gwałtownych przestępców i impulsywnych podpalaczy w porównaniu do zdrowych ochotników²¹. Dane dotyczące roli dopaminy w agresji są równie ograniczone. Obniżenie stężenia w płynie mózgowo-rdzeniowym kwasu homowanilinowego (VHA), głównego metabolitu dopaminy, przypisywano początkowo impulsywnym, gwałtownym przestępcom z osobowością aspołeczną, ale wyniki późniejszych badań nie były tak jednoznaczne. Nie zaobserwowano, by podanie domózgowe adrenaliny lub noradrenaliny wywoływało agresję, ale domózgowe iniekcje acetylocholinoi (przekaźnika układu parasympatycznego) wiązały się z zachowaniami agresywnymi. Nie można jednak na tej podstawie wyprowadzać dalekosiężnych wniosków. Metabolizm dużej ilości sztucznie wprowadzonej do mózgu substancji może bowiem wywołać paradoksalnie przewagę systemów antagonisticznych. Uważa się, że noradrenalina i dopamina należą do tych amin katecholowych, które odgrywają rolę pobudzającą agresję, zaś serotonina, poprzez hamowanie aktywności ciała migdałowatego, rolę tę

---

²¹ Coccaro E.F., Bergeman C.S., Kavoussi R.J. i in. (1997). *Heritability of aggression and irritability a twin study of the Buss-Durkee aggression scales in adult male subjects*. Biol Psychiatry, 41, 273-284.

hamuje²². Interesujące są wyniki badań amin katecholowych w odniesieniu do czasu trwania zachowania agresywnego. Okazuje się, że w początkowym okresie poziom monoamin w mózgu wzrasta, zaś przy przeciągającej się walce (stresie) zmniejsza się poziom noradrenaliny, dopaminy i serotoniny aż do całkowitego „wyplukania” ich z mózgu. Pewną rolę w odkrywaniu biologicznych podstaw przestępczości i agresji odegrały badania polimorfizmu DNA, odpowiadającego wariacji sekwencji DNA w obrębie genów. Polimorfizm DNA, jaki najbardziej był związany z agresją i przestępczością, dotyczył polimorfizmu genu hydroksylazy tryptofanowej – enzymu ograniczającego tempo syntezy serotoniny [5-HT], poprzez niższe stężenie w płynie mózgowo-rdzeniowym jej metabolitu – kwasu 5-hydroksyindolooctowego (5-HIAA). Badania nad rolą serotoniny, neurotransmitera związanego z impulsywnymi i agresywnymi zachowaniami u ludzi, dowiodły dodatkowo, że poziom 5-HIAA w płynie mózgowo-rdzeniowym jest niższy u przestępców nie tylko gwałtownych (planujący zbrodnię zabójcy), ale i impulsywnych (nieplanujących dokonania zbrodni)²³.

Wieloośrodkowe badania kliniczne potwierdzają również związek, jaki istnieje pomiędzy hipoglikemią i agresją. Udokumentowano istnienie związku pomiędzy reaktywną hipoglikemią i historią impulsywnej agresji, szczególnie wśród przestępców, którzy dokonali czynów pod wpływem alkoholu. Niewątpliwie spadek poziomu glukozy, podstawowego źródła energii w mózgu, zaburza centralne funkcje neuronalne, wpływając na sferę poznawczą. Choć w badaniach na zwierzętach udokumentowano dodatnią rolę testosteronu w zachowaniach agresywnych, to nie stwierdzono podwyższonego wolnego testosteronu w grupie impulsywnych gwałtownych przestępców. Inne badania zabójców prowadzone przez M. Virkkunena stwierdzały, że w grupie tej impulsywni gwałtowni przestępcy mieli niższe poziomy cholesterolu w surowicy niż nieimpulsywni²⁴. Również wg Ainiyeta i Rybakowskiego (1996) z zachowaniami agresywnymi wiąże się niski poziom cholesterolu. To stwierdzenie ma możliwość interpretacji w powiązaniu z hipotezą spadku poziomu cholesterolu na skutek obniżenia aktywności układu serotonergicznego i głównego metabolitu serotoniny kwasu 5-hydroksyidolilooctowego

---

²² Virkunnen M., Nuutila A., Goodwin F.K. i in. (1987). *Cerebrospinal fluid monoamine metabolite levels in mole arsonists*. Arch Gen Psychiatry, 44, 241-247.

²³ Linnoila M., Virkkunen M., Scheinin M. i in. (1983). *Low cerebrospinal fluid 5-hydroxyindolacetic acid concentration differentiates impulsive from nonimpulsive violent behaviour*. Life Sciences, 33, 2609-2614.

²⁴ Ibidem.

(5-HIAA)²⁵. Nie są jednoznaczne doniesienia związane z wpływem hormonów płciowych na zachowania agresywne. Chociaż wielu autorów uważa, że pewne hormony płciowe aktywują niektóre formy agresji, nie prowadzi to do konkluzji, że im wyższy poziom danego hormonu, tym większa tendencja do zachowania agresywnego.

PSYCHOSPOŁECZNE TEORIE ZACHOWAŃ AGRESYWNYCH

Geneza psychospołecznych teorii zachowań agresywnych tkwi w koncepcjach biologicznego popędu agresywnego. Koncepcja Lorenza przyjmuje, że agresja to ukształtowana w okresie ewolucji zdolność jednostki i gatunku do zapewnienia przetrwania, będąca równocześnie zachowaniem adaptacyjnym. Punktem wyjścia teorii psychospołecznych było przyjęcie, że człowiek, będąc istotą agresywną, jak żaden inny kręgowiec z konsekwencją i upodobaniem zabijający osobników własnego gatunku, żyje równocześnie w nieprawidłowo zorganizowanym społeczeństwie, gdzie poddany jest wpływowi konfliktów sytuacyjnych.

Podstawową odpowiedź na pytanie o przyczyny agresji starała się dać zaprezentowana przez Dollarda i współpracowników (1939) teoria o związkach frustracji i agresji. Formułując teorię „frustracja – agresja”, przyjęli założenie, że „wystąpienie agresji zawsze każe się domyślać frustracji” oraz że „frustracja zawsze prowadzi do jakiejś formy agresji”. To, jaki będzie charakter zachowania agresywnego (agresji), zależy od pobudzenia do agresji, czyli wewnętrznego stanu motywacyjnego rozumianego jako popęd agresywny. Jest on tym większy, im większa jest frustracja wskutek zablokowania realizacji określonej potrzeby, im większa jest sama przeszkoda stojąca na drodze do celu oraz im większa jest liczba kolejno doznanych frustracji. Z punktu widzenia zachowań o charakterze przestępnym szczególnie istotna jest ostatnia zależność dotycząca zjawiska sumowania się stanów pobudzenia, powstałych pod wpływem doznawanych kolejno frustracji. Człowiek mający za sobą historię doznawanych licznych frustracji na nowe reaguje w sposób bardziej agresywny, niżby miało to wynikać z natężenia frustracji bezpośrednio poprzedzającej. Krytyka koncepcji Dollarda podnosiła, że nie zawsze frustracja musi poprzedzać agresję oraz że w następstwie frustracji za-

---

²⁵ Ainiyet J., Rybakowski J. (1996). *Niskie stężenie cholesterolu całkowitego w surowicy jako czynnik ryzyka zachowań samobójczych i agresywnych*. Psych. Pol., XXX, 3, 499–510.

miast z agresją możemy się również spotkać z ucieczką. Frustracja jako efekt wpływu sytuacji zewnętrznej nie jest zależna jedynie od rodzaju bodźca, ale od jego percepcji i interpretacji. Nie tak istotny jest sam fakt doświadczenia frustracji, co subiektywne spostrzeganie i odbieranie sytuacji jako frustrującej²⁶.

Przez lata teoria „frustracja – agresja” podlegała licznym modyfikacjom. W behawioralnej koncepcji Bussa (1963) niewyłącznie frustracja determinuje agresję, lecz czynić to może cały szereg innych bodźców. Może to być atak fizyczny lub werbalny, bodźce o szczególnie przykrym i drażniącym charakterze, które same w sobie nie muszą wywoływać frustracji, ale w pewnych okolicznościach mogą stawać się czynnikami stresowymi (stresorami). Buss wyróżnia dwa rodzaje bodźców mogących wywołać agresję. Te, które zmierzają do negatywnego oddziaływania na obiekt reakcji agresywnej (wywołują frustrację), skutkują „agresją gniewną”, zaś te, których celem jest negatywne oddziaływanie jako środek, a nie cel realizacji potrzeb, skutkują „agresją instrumentalną”. Nieco odmiennie na teorię „frustracja – agresja” wpłynęły poglądy Berkowitza (1962), który podkreślał znaczenie, jakie dla uruchomienia zachowania agresywnego mają czynniki poznawcze i bodźce zewnętrzne, sytuacyjne. Zdaniem Berkowitza w sekwencji zachowania agresywnego nie występuje bezpośrednia zależność między frustracją a agresją, gdyż działają tu dwie zmienne – gniew jako emocja specyficzna dla agresji oraz interpretacja sytuacji przez jednostkę rozumiana jako spostrzeganie w sytuacji „sygnałów wywoławczych agresji”. Tymi „sygnałami wywoławczymi agresji” mogą być zarówno bodźce związane z przykrym lub bolesnym doświadczeniem emocjonalnym, jak i związane z pozytywnym wzmocnieniem za zachowania agresywne. Siła agresji w rozumieniu Berkowitza pozostaje w zależności od intensywności przeżywanego gniewu, od stopnia związku pomiędzy „gniewem” a bodźcami wyzwajającymi, od siły nawyku agresywnego reagowania oraz od siły hamującej agresję. Według Berkowitza frustracja zawsze wywołuje gniew i przez to zawsze zwiększa pobudzenie do agresji. Agresywne nawyki mogą nie być kształtowane przez frustrację, lecz przez obserwowanie agresywnego zachowania u kogoś i wyuczenie się go na zasadzie naśladowania. Z kolei poglądy A. Bandury i R. Waltersa na zachowanie agresywne wiążą się z koncepcją społecznego uczenia się agresji. Odrzucając teorię frustracja – agresja, zaproponowali mechanizm uczenia się przez „naśladowanie” oraz tzw. teorię silnych reakcji. Aby nastąpiło zachowanie agresywne,

---

²⁶ Frączek A. (1980). *Z zagadnień psychologii agresji*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa.

nie jest konieczne bezpośrednio doświadczanie kar i nagród. Wystarczy obserwowanie agresji, które wpływa na późniejsze zachowanie agresywne, jego ekspresję i natężenie. Naśladowanie tego, co robią inni ludzie, odgrywa szczególną rolę w powstawaniu zachowań agresywnych. Począwszy od zaznajomienia się z nieznanym wcześniej sposobem zachowania agresywnego, rozhamowania reakcji, która wcześniej była zwykle hamowana, aż do ujawniania się pewnych zachowań agresywnych. Bandura uważa, że agresja może wystąpić u jednostki, która nie miała żadnych powodów, by zachowywać się agresywnie, obserwowała jedynie zachowanie się innych²⁷.

RODZAJE AGRESJI

Najczęściej kategorii zachowania agresywnego wyróżnia się na podstawie: formy, w jakiej manifestuje się zachowanie, obiektu, na który została skierowana agresja, oraz motywu wywołującego określone zachowanie agresywne. Z uwagi na formę realizacji wyróżniamy agresję fizyczną, słowną (werbalną), czynną i bierną. Agresja fizyczna to atak skierowany przeciwko innemu obiektowi (innej osobie) dokonywany przy pomocy własnych organów lub różnych przedmiotów. Agresja słowna to kierowanie pod adresem osoby atakowanej słownych bodźców wywołujących u niej poczucie krzywdy, odrzucenia, poniżenia lub strachu. Czynny charakter agresji polega na aktywnym oddziaływaniu na innych. Biernie zachowanie agresywne, jak sama obecność agresora i np. odmowa współdziałania, powoduje szkodliwe konsekwencje dla osoby będącej przedmiotem agresji. Z uwagi na obiekt, na który agresja została skierowana, wyróżnia się agresję bezpośrednią i pośrednią (przemieszczoną). Agresja bezpośrednia polega na otwartym ataku skierowanym na osobę lub jakąś wartość będącą w bezpośrednim związku z osobą atakowaną, bez ukrywania siebie i swoich zamiarów, w związku z czym ofiara agresji jest w stanie zidentyfikować jej źródło. Agresja bezpośrednia może mieć charakter prosty lub złożony. Agresja pośrednia jest atakiem skierowanym na tzw. obiekty zastępcze, czyli osoby lub przedmioty niebędące właściwym celem zachowań agresywnych. Dzieje się tak z powodu obawy przed karą lub wskutek tłumienia agresywnych skłonności, które nie uzewnętrzniają się w formie bezpośredniego ataku, lecz ulegają przemieszczeniu. Przemieszczenie agresji może mieć charakter wyobrażeń

---

²⁷ Kosewski M. (1977). *Agresywni przestępcy*. Wiedza Powszechna, Warszawa.

ataku lub może przybierać postać autoagresji. Z uwagi na obiekt zachowania agresywnego wyróżnia się agresję behawioralną – skierowaną przeciwko konkretnym osobom lub rzeczom, oraz agresję symboliczną – skierowaną przeciwko osobom lub rzeczom symbolizującym obiekt, na który skierowana byłaby agresja behawioralna²⁸.

TYPY AGRESYWNEGO ZACHOWANIA

Analiza motywów zachowania agresywnego pozwoliła na wyróżnienie dwóch podstawowych typów agresji, takich jak: agresja gniewna i agresja instrumentalna. Agresja gniewna wiąże się z teorią „frustracja – agresja”. Powstaje na tle frustracji i stanowi formę rozładowania napięcia emocjonalnego – gniewu, który skutkuje zachowaniem agresywnym, gdy przeważy nad innymi emocjami. Podstawowe źródło „agresji gniewnej” stanowią takie emocje, jak irytacja, złość czy gniew, powstałe w wyniku zablokowania i ograniczenia działań pod wpływem szkodliwych bodźców. Agresja gniewna jest pierwotną, podstawową i wrodzoną reakcją organizmu na zablokowanie dążeń czy doznanie szkody. Agresja instrumentalna wiąże się z zachowaniem ukierunkowanym na osiągnięcie określonego celu, niebędącego szkodą wyrządzoną drugiej osobie, gdzie agresja jest tylko instrumentem realizacji tego celu. Jest ona następstwem wystąpienia przeszkody w działaniu, która utrudnia zaspokojenie określonej potrzeby, nie powoduje jednak powstania frustracji. Agresja instrumentalna jest zachowaniem nabytym w procesie uczenia się. Stosunkowo popularny jest pogląd, że zarówno agresja gniewna (emocjonalna), jak i instrumentalna są pojęciami abstrakcyjnymi, niemającymi swego dokładnego odzwierciedlenia w zachowaniu. Każda agresja niesie w sobie pierwiastek agresji emocjonalnej i instrumentalnej. Od ich wzajemnych relacji zależy przebieg agresywnego działania. Wśród wielu rodzajów agresji wymienia się również agresję patologiczną, gdzie zachowanie agresywne jest symptomem niektórych chorób ośrodkowego układu nerwowego i zaburzeń zachowania²⁹.

---

²⁸ Skorny Z. (1968). *Psychologiczna analiza agresywnego zachowania się*. PWN, Warszawa.

²⁹ Frączek, A., Paful-Struzik, J. (red.) (1996). *Agresja wśród dzieci i młodzieży. Perspektywa psychoedukacyjna*. Kielce. Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP Spółka z o.o.

PRZYCZYNY AGRESYWNOCI I ZACHOWAŃ AGRESYWNYCH

Przyczyną agresywności traktowanej jako cecha osobowości wydaje się być utrata zdolności samoregulacyjnych mechanizmów obronnych i przystosowawczych. Nie zawsze jest tak, że zachowanie agresywne dotyczy jednostek o szczególnie wyrazistej agresywności. Stosunkowo często spotyka się przejawy skrajnie agresywnych zachowań przestępnych u osób o przeciętnym, ale i bardzo niskim poziomie agresywności. W obecnym stanie wiedzy nie jest możliwe jednoznaczne rozstrzygnięcie pytania o genezę agresji. Z przytoczonych poglądów można wnioskować, że agresję determinują zarówno czynniki biologiczne, jak i środowiskowe. Z jednej strony wystarczającą przyczynę agresji stanowi frustracja, a z drugiej obniżenie progu tolerancji na frustrację może prowadzić do relatywnego obniżenia zdolności hamowania zachowań agresywnych. Upřednie doświadczenia „agresywne”, kształtujące agresywność jako specyficzną cechę osobowości, wywołują gotowość do reagowania agresją pod wpływem sytuacyjnych sygnałów wywoławczych agresji. Źródłem zachowania agresywnego może być również specyficzna struktura i funkcjonowanie osobowości, jak i nierozwiązane konflikty i napięcie wewnętrzne. Warto zwrócić uwagę na tzw. teorię symbolicznej autostymulacji zaproponowaną przez Alberta Bandurę (1973). W oparciu o nią, jeżeli człowiek przeżył sytuację stresu (był w jakikolwiek sposób krzywdzony) i nie miał od razu możliwości zareagowania zwrotną agresją, to może u niego powstać stan długotrwałego utrzymywania się agresywnego pobudzenia. Zatem nie kumulująca się agresja, ale powracanie myślami do doznanej przykrości, reminiscencje z tym związane, rozpamiętywanie doznanego urazu, daje sygnały prowokujące do agresji³⁰. Równocześnie różne negatywne doświadczenia osoby, zewnętrzne stresory stanowiące de facto „sygnały wywoławcze agresji”, stwarzają stan gotowości do jej ujawnienia. Wykazano, że sama obecność przedmiotu skojarzonego z agresją może zwiększyć agresywność. W takiej sytuacji rozładowanie agresywnego napięcia poprzez atak niekoniecznie zapobiega dalszej eskalacji agresji. Okazuje się, że skrzywdzenie jakiejś osoby wzmacnia negatywne nastawienie wobec ofiary, a zatem w przyszłości może spowodować jeszcze większą agresję, mimo że chwilowo doszło do obniżenia napięcia emocjonalnego. Podobna sytuacja wiąże się z po-

---

³⁰ Bandura A. (1973). *Aggression: A social learning analysis.*, Englewood Cliffs, New York, Prentice-Hall, Inc.

gładem, że „najlepszym sposobem na redukowanie agresji jest karanie”. Przeprowadzone badania potwierdzają, że restrykcyjna kara niesie w sobie taki ładunek frustracji, iż nieodłącznym jej skutkiem będzie wzrost częstości zachowań agresywnych.

OSOBOWOŚĆ AGRESYWNA

Źródłem zachowania agresywnego może być specyficzne funkcjonowanie osobowości człowieka, traktowanej jako „zorganizowana struktura cech indywidualnych i sposobów zachowania, które decydują o specyficznych sposobach przystosowania się danej jednostki do jej środowiska”³¹. Agresywność, będąc zarówno „cechą” osobowości, jak i jej podstawowym mechanizmem regulacyjnym, zależy od stopnia utrwalenia się manipulacyjnego typu zachowań agresywnych oraz nieukształtowania się środków kontroli (hamowania) agresji. To, czy dana sytuacja lub bodziec stanie się czynnikiem wywoławczym agresji, zależy będzie od stopnia utrwalenia się charakterystycznego sposobu interpretacji otoczenia. Indywidualne różnice w percepcji i interpretacji sytuacji zależne będą od obecności pewnych cech sytuacji (sygnałów wywoławczych agresji), oceny sytuacji jako frustrującej lub niedostrzegania takich cech sytuacji, które u innych uruchamiają mechanizmy kontroli i powstrzymują zachowanie agresywne (np. groźba kary). Dla osób agresywnych reagowanie agresją na określoną sytuację lub bodziec jest swoistym nawykiem. U osób inaczej spostrzegających sytuację aktywizacja określonych mechanizmów psychologicznych w identycznych sytuacjach lub pod wpływem tożsamyh bodźców nie wywołuje zachowania agresywnego³². Jak dotąd brak jest obecnie jednolitych teorii wyjaśniających mechanizmy kształtowania się osobowości agresywnej oraz impulsywnych form agresywnych interakcji. Badania nad szczególnymi formami agresji interpersonalnej wcale nie potwierdzają tezy mówiącej o tym, że impulsywny, skrajnie agresywny atak wiąże się z utrwaloną agresywnością i takimi cechami osobowości, które są właściwe osobom zaspokajającym swoje potrzeby i rozwiązującym konflikty na drodze aktywnego, bezpośredniego ataku skierowanego przeciwko innym ludziom. Uwarunkowania agresywności u sprawców szczególnie agresywnych przestępstw

---

³¹ Strelau J., Pietrasiniński Z., Reykowski J. (1977). *Osobowość*, [w:] T. Tomaszewski (red.), *Psychologia*, PWN, Warszawa, 684.

³² Ibidem.

interpersonalnych (zabójstw) pozostają w związku zarówno z różnorodnymi warunkami rozwojowymi i wychowawczymi, w jakich przebiegał ich rozwój psychofizyczny i dojrzewanie, jak i z częstotliwością występowania urazów i obciążeń biologicznych. Zwraca uwagę, że struktura osobowości nie jest w tej grupie jednorodna. Więcej sprawców charakteryzuje się osobowością nieagresywną bądź umiarkowanie agresywną niż skrajnie agresywną.

Stosunkowo dużą rolę w kształtowaniu się nawyków zachowań agresywnych odgrywa płeć. Kobiety zazwyczaj ujawniają mniej intensywnej agresję niż mężczyźni, inaczej przebiega też ich socjalizacja. Są mniej podatne na kształtowanie się u nich agresywnych nawyków, a agresja przez nie ujawniana ma bardziej charakter agresji gniewnej niż instrumentalnej. Badania wykazały, że zabójstwa dokonywane przez kobiety są częściej związane z afektem, a ofiarą ich padają zwykle osoby najbliższe – mężowie czy kochankowie. Agresja instrumentalna bardziej właściwa jest mężczyznom, którzy globalnie dokonują więcej zabójstw, w większości osób sobie nieznanych lub mało znanych³³. Ważnym czynnikiem różnicującym indywidualną agresywność jest wiek. Określa on zasób doświadczenia jednostki, siłę i trwałość nawyków agresywnych. Potwierdzono, że częstość zachowań agresywnych narasta w wieku młodzieńczym i agresywność staje się relatywnie stałą cechą osobowości. We wczesnym okresie rozwoju powstają wyuczone swoiste (agresywne) schematy („skrypty”) sterujące zachowaniem i rozwiązywaniem problemów społecznych. Tworzą one „cechę agresji”, czyli stały czynnik osobowościowy związany z obecnością agresji w życiu jednostki. Agresja w dzieciństwie jest bardziej dokładnym predyktorem różnic indywidualnych w agresji dorosłych niż jakikolwiek czynnik genetyczny, fizjologiczny, środowiskowy czy rodzinny. Agresywność w dzieciństwie zazwyczaj w sposób przewidywalny wiąże się z agresywnością w życiu dorosłym, choć z czasem zmienia się treść, częstość czy postać agresywnego zachowania. Zależy to już od czynników środowiskowych, w tym narażenia na psychospołeczne obciążenia i psychofizyczne urazy.

---

³³ Zumkley H. (1993). *Stołość różnic indywidualnych w zakresie agresji*, [w:] A. Frączek, H. Zumkley (red.), *Socjalizacja a agresja*, IPS PAN WSPS, Warszawa, 61–74.

MOTYWACJA DO ZACHOWAŃ AGRESYWNYCH

Najczęściej motywację traktuje się jako względnie stałą tendencję człowieka do realizowania określonych celów, zadań i wartości. Stanowi ona zatem przejaw i efekt pełnienia przez osobowość jej podstawowych ról (Niekiedy motywacja jest traktowana jako proces motywacyjny leżący u podstaw określonego, konkretnego zachowania człowieka. Generalnie przyczyny zachowania agresywnego wiążą się bardziej z motywacją niż z motywem. Trudno traktować agresję będącą czynem przestępnym jako efekt działania jednego motywu, nieuwzględniającego złożoności i dynamiki całego procesu składającego się na motywację. Agresywne przestępstwo może, choć nie musi, być sprzeczne z uznawanymi przez człowieka wartościami, celami i przekonaniami, a więc ze stałymi właściwościami osobowości sprawcy. Dzieje się tak najczęściej, gdy szczególne psychiczne bądź fizyczne obciążenie jednostki, narażonej na działanie zewnętrznych, sytuacyjnych czynników środowiskowych (stresorów), upośledza zdolności przystosowawcze osobowości. Z punktu widzenia psychologii osobowości rozwój intrapsychoicznej regulacji agresji wiąże się z motywacyjną teorią agresywności. Motyw agresji może być na trwale związany ze strukturą osobowości, a punktem wyjścia dla niej jest reakcja gniewu, schematy poznawcze (koncepcja świata), a także sposób zachowania się i systemy wartości³⁴ Gdy traktuje się motyw jako zwerbalizowanie celu i programu umożliwiającego podjęcie określonej czynności, próbuje dzielić się motyw agresji na emocjonalny i instrumentalny. Zmiennymi osobowościowymi, odpowiadającymi za czasową stałość agresywnego zachowania, są: utrwalona wysoka reaktywność, systemy motywacyjne i zorganizowane struktury poznawcze oraz afektywne człowieka. Zmienne te funkcjonują w oparciu o warunki zewnętrzne, które niezależnie też wpływają na agresywne zachowania. Duże znaczenie w indywidualnej predyspozycji do agresywności ma umiejętność samokontroli zachowania. Ci, którzy działają w sposób racjonalny, potrafią opanować swoje stany emocjonalne wywołane frustracją i zmniejszają prawdopodobieństwo jej wystąpienia. Stawiają oni sobie plastyczne cele i umiejętnie wybierają wiodącą do nich drogę. Są w stanie kontrolować i odraczać potrzebę zaspokojenia popędów. Istotne znaczenie dla częstszego występowania reakcji agresywnych i form, w jakich się przejawiają, ma status społeczny rodziny. Częstsze posługiwanie się na co dzień agresją i akcep-

³⁴ Kornadt H.J. (1984). *Motivation theory of aggression and its relation to social psychological approaches*, [w:] A. Mummendey (red.), *Social psychology of aggression: from individual behaviour to social interaction*. Springer, New York, 21-31.

towanie jej w stosowanych modelach wychowawczych charakterystyczne jest dla osób z rodzin o niższym statusie społecznym i poziomie wykształcenia³⁵.

AGRESJA I PRZESTĘPSTWO

Zaburzenie pozytywnej socjalizacji może skutkować wrogim i agresywnym zachowaniem niezgodnym z dominującymi w danej kulturze standardami normatywno-społecznymi. Tworzą one systemy normatywne stanowiące podstawę dla prawa – przepisów regulujących problematykę odpowiedzialności za przestępstwa, a zarazem zbiór zasad określających zaspokajanie poczucia sprawiedliwości przez osobę pokrzywdzoną przestępstwem, jej rodzinę czy grupę społeczną. Funkcją prawa jest również ochrona tych dóbr, których istnienie składa się na określony porządek społeczny. Zachowanie agresywne jest działaniem aspołecznym naruszającym ten porządek. Prawo definiuje te zachowania agresywne, które z punktu widzenia danej społeczności są przestępstwem, precyzując przy tym stosunek społeczności zarówno do przestępstwa, jak i jego sprawcy. Chodzi tu o zatem zarówno o określenie kary grożącej za popełnienie czynu będącego przestępstwem, jak i określenie środków zabezpieczających, stosowanych w związku z naruszeniem prawa karnego oraz zasady odpowiedzialności karnej³⁶.

PREDYSPOZYCJE DO AGRESYWNYCH ZACHOWAŃ PRZESTĘPNYCH

Sfera wspólną dla osób agresywnych i dokonujących agresywnych przestępstw są pewne uwarunkowania temperamentalne i cechy dynamiki emocjonalnej, takie jak: impulsywność, niski próg odporności na stres, niewykształcone mechanizmy samokontroli i wysoka pobudliwość. Wiele badań dowodzi, że sprawcy agresywnych czynów przestępnych są podejrzliwi i nieufnie nastawieni do otoczenia, są ksobni, sensytywni, mają poczucie zagrożenia ze strony innych, a ich samoocena przybiera wartości skrajne. Osoby te nie są w stanie modulować własnych reakcji,

³⁵ Beyaert F.H.L. (1995). *Nienawiść, przemoc i gniew w psychiatrii sądowej*. Psychoterapia, 1(92), 27–41.

³⁶ Gardocki L. (1998). *Prawo karne*. Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.

często zbyt silnych i nieadekwatnych, charakteryzują się brakiem wyuczonych i zinternalizowanych ograniczeń, drażliwością, pogotowiem lękowym i niezdolnością do zmagania się z lękiem, a stosowane przez nich mechanizmy obronne po dokonaniu agresywnego przestępstwa to głównie zaprzeczanie i wyparcie. Tym, co łączy uwarunkowania osobowości człowieka, zachowań agresywnych i przestępczości jest kontekst społeczny. W oparciu o zewnętrzne, środowiskowo zależne mechanizmy stykamy się z czynem agresywnym, który jest przestępstwem dokonanym przez szczególnie predysponowanego osobowościowo sprawcę. Warto pamiętać, że nie wszystkie przestępstwa są zachowaniami agresywnymi i nie wszystkie zachowania agresywne są przestępstwami. Zachowanie agresywne staje się przestępstwem nie ze względu na agresywną treść zachowania, ale z uwagi na jego formę i natężenie. Wśród teorii przestępczości agresywnej wyróżniają się te, które agresję traktują jako stale działający popęd i jej „destruktywną” postać utożsamiają ze skłonnościami przestępnymi. Gdy myślimy o przestępstwie jako o mniej lub bardziej ukrytej formie agresji, zazwyczaj traktujemy je jako działanie związane ze stosowaniem przez sprawcę przemocy. Nienawiść jako najsilniejsza negatywna emocja poprzedzająca agresywny atak w sposób jednoznaczny odnosi się do konkretnej osoby, przedmiotu bądź realnej sytuacji. Kształtowanie się nienawiści zależy od takich czynników, jak: wczesne traumatyczne doświadczenia emocjonalne, warunki społeczne, polityczne i ideologiczne, jakie towarzyszą rozwojowi, oraz cechy osobowości, jak np. podatność na zranienie wraz z towarzyszącym lękiem. W nielicznych opracowaniach naukowych stosunkowo rzadko opisuje się przypadki, gdzie sprawca deklaruje, że zabił z nienawiści. Najczęściej dotyczy to kobiet, które zabiły swoich partnerów po latach złego traktowania, upokarzania i poniżania. Zwykle zabójstwo nie tyle wynika z długotrwanie noszonej w sobie nienawiści, lecz z tego, że nagle wystąpienie agresywnego pobudzenia ogranicza zdolności poznawcze do spostrzegania leżącego w najbliższym sąsiedztwie narzędzia zbrodni („napotyka leżący w pobliżu nóż”). Podobna sytuacja występuje w przypadku, gdy syn zabija ojca maltretującego przez wiele lat całą rodzinę. Deklarowana nienawiść wzbudza jedynie ideę zabicia, samo zaś działanie agresywne pojawia się w konkretnych okolicznościach stanowiących przysłowiową „kroplę powodującą przelanie kielicha”³⁷. W grupie badanych zabójców lęk odgrywa zdecydowanie większą rolę, niż można by przypuszczać. Zabójcy, zwłaszcza ci działający z zemsty i poczucia

---

³⁷ Beyaert F.H.L. (1995). *Nienawiść, przemoc i gniew w psychiatrii sądowej*. Psychoterapia, 1(92), 27-41.

krzywdy, dokonywali czynów nie tyle na skutek wpływu zewnętrznej sytuacji kryminogennej, ile przede wszystkim z uwagi na stałe właściwości osobowości. Pierwzoplanową rolę odgrywała ich ekstrawertywność, wybuchowość, skrajna agresywność, jawna i ukryta wrogość, chwiejność emocjonalna i obniżona tolerancja na działania odroczone. Z kolei sytuacja kryminogenna mająca charakter nagłego lub przewlekłego konfliktu może być opisana jako „sytuacja trudna”, tworząc sytuacyjne tło motywacyjne – bardziej zależne od obiektywnych czynników zewnętrznych niż od cech osobowości. Stwierdzono, że sprawcy zabójstw – zwłaszcza ci o niskim poziomie agresywności – dopuszczają się tego typu przestępstw albo pod wpływem psychotycznych, chorobowych doznań, albo silnej pozaosobowościowej presji sytuacyjnej. Można tu mówić o ewidentnej sprzeczności pomiędzy charakterem zarzucanego im czynu a stałymi właściwościami osobowości. Odmienne wśród zabójców o wysokim poziomie agresywności, skłonnych do bezpośredniego, otwartego ataku, dominują ci o wyższym poziomie ekstrawersji, samooceny, zapotrzebowania na wewnętrzną stymulację, skłonni do dominacji i z zaburzonymi kontaktami z otoczeniem społecznym. Najwyższe u nich jest poczucie winy i choć motywacyjne tło sytuacyjne odgrywa w genezie agresywnego przestępstwa pewną rolę, to dominują osobowościowe czynniki motywacyjne³⁸. Stosunek opinii społecznej do sprawców agresywnych przestępstw motywowanych sytuacyjnie jest łagodniejszy, usprawiedliwiający. Niski poziom poczucia winy nie stoi temu na przeszkodzie. W ubiegłych stuleciach uważano, że gdy ktoś, złapawszy na gorącym uczynku, zabił cudzołożnicę wraz z kochankiem, popełnił uprzywilejowane zabójstwo w afekcie. Stawiało to w lepszej pozycji mężczyzn, którzy zdradzali żony najczęściej poza domem, a złapawszy w domu żonę na cudzołóstwie, mogli odreagować zranienie własnej dumy. Nie znajdowały natomiast społecznego pobłażania agresywne przestępstwa motywowane głównie cechami osobowości, choć różne mogły być ich przyczyny.

---

³⁸ Gierowski J.K.(1995). *Wpływ typu i poziomu agresywności sprawcy na zachowanie homicydalne*. Psych. Pol., XXIX, 1, 33-44.

PRZEMOC I AGRESJA W PSYCHOTYCZNYCH ZABURZENIACH PSYCHICZNYCH

Znakomita większość pacjentów psychiatrycznych nie ujawnia zachowań agresywnych i nie jest sprawcami przemocy. Wydaje się niekiedy, że to chorzy psychicznie są bardziej narażeni na agresję, przemoc i poniżanie ze strony otoczenia. Wiele jednak osób uważa, że pacjenci psychiatryczni są niebezpieczni, a strach przed przemocą jest najważniejszą częścią piętna choroby psychicznej. Problemem w tej grupie są zachowania autoagresywne i samobójstwa będące uwarunkowane zarówno zaburzeniem psychicznym, jak i zaburzonymi relacjami z otoczeniem, brakiem wsparcia i osamotnieniem. Spektrum objawowe zaburzeń psychicznych obejmuje jednak stany pobudzenia, które w zasadniczej większości są związane z doznaniem psychotycznymi i z reakcją pacjenta na stosunek do niego innych osób. Ostatnie badania wskazują, że w porównaniu z populacją ogólną, ryzyko przemocy w schizofrenii bez współistniejących zaburzeń związanych z nadużywaniem substancji psychoaktywnych wzrasta około dwukrotnie, a w przypadku takich chorób współistniejących dziewięć razy. Przemoc wśród dorosłych chorych na schizofrenię może przebiegać dwiema odrębnymi ścieżkami: jedną, związaną z zachowaniami aspołecznymi, a drugą, związaną z ostrą psychopatologią, zwłaszcza złością i urojeniami. W schizofrenii część przemocy wynika z tzw. pozytywnych objawów psychozy, czyli objawów psychotycznych takich jak urojenia paranoidalne czy złudzenia. Halucynacje, z reguły imperatywne (odnoszące się do chorego), indukują przemoc, gdy towarzyszą im urojenia nakłaniające do stosowania przemocy. W schizofrenii skłonność do przemocy jest większa, gdy halucynacje wywołują negatywne emocje, takie jak: złość, smutek czy lęk i brak skutecznej strategii radzenia sobie z „głosami”. Według badań przyczyną zagrażających zachowań bardziej są jednak złudzenia, które odpowiadają za opaczną interpretację rzeczywistości niż halucynacje. Z kolei objawy negatywne schizofrenii, takie jak wycofanie społeczne czy wysoki poziom lęku, bardziej można powiązać z autoagresją, próbami samobójczymi i samobójstwami. Dane z wielu krajów wskazują, że wśród sprawców zabójstw osoby z diagnozą schizofrenii stanowią od 5 do 10%. Wiadomo również, że przedwczesna śmierć z powodu samobójstwa obejmuje ok. 10% chorujących na schizofrenię. Podobnie w chorobie afektywnej dwubiegunowej w fazie depresji zagrożenie samobójstwem jest wysokie, zaś objawy maniakalne są bardziej powiązane z zachowaniami agresywnymi i przemocą skierowaną na zewnątrz. Agresywne zachowania pa-

centów psychotycznych mają niejednorodne pochodzenie. Nie wszystkie zachowania agresywne wykazywane przez pacjentów psychotycznych można przypisać objawom psychotycznym. Wpływ na to może mieć nadużywanie alkoholi i narkotyków. Z badań wynika, że większość sprawców poważnych przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu innych z diagnozą schizofrenii dokonuje ich, będąc w stanie odurzenia i mając dodatkowo rozpoznawany zespół uzależnienia od substancji psychoaktywnych³⁹. Kolejnym czynnikiem odpowiadającym za przyczynienie się do przemocy i zachowań agresywnych pacjentów psychotycznych są ich trwałe cechy osobowości. Pojawiają się one na długo przed wystąpieniem objawów psychotycznych i część z nich zostaje zdiagnozowana dopiero w trakcie leczenia psychozy. Zachowania agresywne, tak charakterystyczne dla antyspołecznych zaburzeń osobowości, równie często ujawniają się w zaburzeniach osobowości typu borderline. Również psychopatia definiowana na podstawie listy kontrolnej psychopatii PCL-R Hare wskazuje, że psychopaci znacznie częściej stosują przemoc niż ogół przestępców⁴⁰. Niewątpliwie współistniejące cechy psychopatyczne w grupie pacjentów chorujących na schizofrenię zwiększają ryzyko obecnych agresywnych zachowań i skłonności do ich powtarzania w przyszłości. W nawiązaniu do prawa karnego analiza czynników motywacyjnych u sprawców zabójstw wśród motywów zasługujących na szczególne potępienie, takich jak motywy rabunkowe, ekonomiczne, seksualne, emocjonalno-afektywne, wyróżnia motywy psychopatologiczne (psychotyczne i psychopatyczne) również społecznie potępiane. Przyczyną tego jest niewątpliwie nakładanie się na siebie różnych motywów i przekonania, że choroba psychiczna nie usprawiedliwia czynienia zła. Przy analizowaniu planowania zbrodni przez psychotycznych sprawców zwraca uwagę szczególna agresywna determinacja, która całkowicie pomija ewentualne konsekwencje dla sprawcy czy wręcz możliwość przerwania rozpoczętego procesu homicydalnego (prowadzącego do zabójstwa). Dla psychotycznych sprawców zabójstw wraz ze śmiercią ofiary zachowanie homicydalne się kończy i napastnik staje się nieszkodliwy. Ta specyficzność morderczego impulsu nie występuje u zabójców psychopatycznych⁴¹. Mimo agresywnej deter-

---

³⁹ Volavka J., *Aggression in psychoses*, *Advances in Psychiatry*, ID 196281, 2014, <https://doi.org/10.1155/2014/196281>.

⁴⁰ Hare R.D. *The Hare Psychopathy Checklist-Revised (PCL-R)*, Multi-Health Systems, Toronto, 2003

⁴¹ Tanay E. (1992). *Psychodynamiczna klasyfikacja zabójstw*, [w:] *Psychopatologia zabójstw*, Sympozjum Naukowe Sekcji Psychiatrii Sądowej PTP, XXXVII Zjazd Naukowy Psychiatrów Polskich, Poznań, kwiecień 1992, 7-19.

minacji zabójstwo w psychozie jest niedoskonałe. Poziom organizacji przestępstwa, choć skuteczny, jest niesprawny, nieprecyzyjny w szczegółach, zarówno w czasie zbrodni, jak i bezpośrednio po niej. Psychotyczny sprawca z reguły nie zacierza śladów, nie ucieka i pozostaje na miejscu zbrodni. Przez to, że psychoza wybiera „swoje” ofiary, ułatwione jest typowanie sprawcy – najczęściej z kręgu najbliższej rodziny. Motywy urojeniowe, najczęściej paranoidalne, odpowiadają za planowanie przemocy zgodnie z urojeniowymi przekonaniem, skierowanie agresji na konkretne osoby (domniemanych prześladowców)⁴². Wśród przyczyn zabójstw dokonywanych przez osoby z diagnozą schizofrenii wymienia się brak opieki, zaniechanie i brak kontroli leczenia oraz nieskuteczne przeciwdziałanie nadużywaniu substancji psychoaktywnych.

Ryzyko agresji w chorobie afektywnej dwubiegunowej jest co najmniej tak samo wysokie, jak w przypadku schizofrenii. Większość przemocy w chorobie afektywnej dwubiegunowej ma miejsce w fazie maniakalnej. Impulsywność jest również częstą cechą kliniczną choroby afektywnej dwubiegunowej i cecha ta może pośredniczyć w zwiększeniu ryzyka zachowań agresywnych i przestępczych w przypadku zaburzeń współistniejących, jak np. antyspołecznych zaburzeń osobowości czy zaburzeń osobowości typu borderline. Ponieważ choroba afektywna dwubiegunowa i zaburzenia osobowości typu borderline (powszechnie uważane za bliższe schizofrenii) mają kilka wspólnych cech, takich jak labilność afektywna, impulsywność i agresywność, prowadzi to do dyskusji nad tym, czy zaburzenie osobowości typu borderline nie powinno należeć do spektrum choroby afektywnej dwubiegunowej. Nie można pomijać faktu, że agresja, gniew i złość stanowią integralny obszar objawów depresji. Pobudzenie jest również objawem depresji, który może spowodować, że osoba doświadcza uczuć niepokoju i lęku, co przejawia się np. wybuchami gniewu, zaciskaniem pięści, załamywaniem rąk, wielomównością, niemożnością usiedzenia w miejscu i skupienia się, napięciem, utratą poczucia kontroli nad sobą i destrukcyjnymi zachowaniami. Ekspresja agresji w depresji, choć często skierowana na innych, ostatecznie zwraca się przeciwko osobie z depresją.

---

⁴² Krakowski M., Czobor P. *Violence in psychiatric patients: The role of psychosis, frontal lobe impairment, and ward turmoil*, Comprehensive Psychiatrii, W B SAUNDERS CO-ELSEVIER INC, 1997, 38, 4, 230-236 DOI 10.1016/S0010-440X(97)90031-6.

BIBLIOGRAFIA

- Ainiyet J., Rybakowski J. (1996). *Niskie stężenie cholesterolu całkowitego w surowicy jako czynnik ryzyka zachowań samobójczych i agresywnych*. Psych. Pol., XXX, 3, 499-510.
- Ames, L.B. (1950). Sheldon, WH, et al. "Varieties of Delinquent Youth: An Introduction to Constitutional Psychiatry" (Book Review). The Journal of Genetic Psychology, 77, 139.
- Anderson C. (1992). *Brain scan deemed admissible at trial*. NY Law J., 210, 1.
- Bandura A. (1973). *Aggression: A social learning analysis.*, Englewood Cliffs, New York, Prentice-Hall, Inc.
- Berkowitz L., Le Page A. (1967). *Weapons as aggression-eliciting stimuli*. Journal of Personality and Social Psychology, 7, 202-207.
- Beyaert F.H.L. (1995). *Nienawiść, przemoc i gniew w psychiatrii sądowej*. Psycho-terapia, 1(92), 27-41.
- Blanchard R.J., Yudko E.B., Blanchard D.C. (1993). *Alcohol, aggression and the stress of subordination*. J Stud Alcohol, Suppl., Sep: 11, 146-155.
- Bohman M. (1995). *Predisposition to criminality: Swedish adoption studies in retrospect*, [w:] *Genetics of criminal and antisocial behaviour*. Wiley, Chichester (Ciba Foundation Symposium 194), 99-114.
- Buss A.H. (1961). *The psychology of aggression*. Willey and Sons, New York.
- Carey G. (1994). Genetic and violence. [w:] A.J. Reiss, K.A. Miczek, J.A. Roth (red.), *Understanding and preventing violence: biobehavioural influences*, vol. 2. National Academy, Washington, D.C., 21-58.
- Coccaro E.F., Bergeman C.S., Kavoussi R.J. i in. (1997). *Heritability of aggression and irritability a twin study of the Buss-Durkee aggression scales in adult male subjects*. Biol Psychiatry, 41, 273-284.
- Denno W. (1995). *Legal implications of genetics and crime research*, [w:] *Genetics of criminal and antisocial behaviour*. Wiley, (Ciba Foundation Symposium 194), Chichester, 248-264.
- Fonberg E. (1979). *Nerwice a emocje, fizjologiczne mechanizmy*. Ossolineum, Wrocław.
- Frączek A. (1993). *Socjalizacja a intrapsychiczna regulacja agresji interpersonalnej*, [w:] A. Frączek, H. Zumkley (red.) *Socjalizacja a agresja*. Instytut Psychologii PAN, Wyższa Szkoła Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 47-60.
- Frączek A. (1980). *Z zagadnień psychologii agresji*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa.
- Frączek, A., Pafuł-Struzik, J. (red.), (1996). *Agresja wśród dzieci i młodzieży. Perspektywa psychoedukacyjna*. Kielce. Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP Spółka z o.o.
- Gardocki L. (1998). *Prawo karne*. Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Hare R.D. *The Hare Psychopathy Checklist-Revised (PCL-R), Multi_Health Systems*, Toronto, 2003

- Heitzman J., Zyss T. (1996f). *Znaczenie badań dodatkowych w sądowym opiniowaniu psychiatrycznym*, [w:] J.K. Gierowski, A. Szymusik (red.), *Postępowanie karne i cywilne wobec osób zaburzonych psychicznie*. Collegium Medicum UJ, Kraków, 63–71.
- Kornadt H.J. (1984). *Motivation theory of aggression and its relation to social psychological approaches*, [w:] A. Mummendey (red.), *Social psychology of aggression: from individual behaviour to social interaction*. Springer, New York, 21–31.
- Kosewski M. (1977). *Agresywni przestępcy*. Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Krakowski M., Czobor P. *Violence in psychiatric patients: The role of psychosis, frontal lobe impairment, and ward turmoil*, *Comprehensive Psychiatry*, W B SAUNDERS CO-ELSEVIER INC, 1997, 38, 4, 230–236
- Linnoila M., Virkkunen M., Scheinin M. i in. (1983). *Low cerebrospinal fluid 5-hydroxyindolacetic acid concentration differentiates impulsive from nonimpulsive violent behaviour*. *Life Sciences*, 33, 2609–2614.
- Lombroso C. (1987). *Geniusz i obłąkanie*. PWN, Warszawa.
- Lombroso C., Ferrero G. (2010) *La donna delinquente: la prostituta e la donna normale*. Nabu Press, Milano.
- Lorenz K. (1996). *Tak zwane zło*. PIW, Warszawa 233–307.
- Oder W., Goldenberg G., Spatt J., Podreka J., Binder H., Deecke L. (1992). *Behavioural and psychosocial sequelae of severe closed head injury and regional cerebral blood flow*. *J Neurol Neurosurg Psychiatry*, Juny, 55 (6), 475–480.
- Ransburger J. (1993). *Lęk, gniew, agresja*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Skorny Z. (1968). *Psychologiczna analiza agresywnego zachowania się*. PWN, Warszawa.
- Strelau J., Pietrasinski Z., Reykowski J. (1977). *Osobowość*, [w:] T. Tomaszewski (red.), *Psychologia*, PWN, Warszawa, 684.
- Szewczuk W. (1985). *Słownik psychologiczny*. Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Tanay E. (1992). *Psychodynamiczna klasyfikacja zabójstw*, [w:] *Psychopatologia zabójstw*, Sympozjum Naukowe Sekcji Psychiatrii Sądowej PTP, XXXVII Zjazd Naukowy Psychiatrów Polskich, Poznań, kwiecień 1992, 7–19.
- Virkkunen M., Nuutila A., Goodwin F.K. i in. (1987). *Cerebrospinal fluid monoamine metabolite levels in mole arsonists*. *Arch Gen Psychiatry*, 44, 241–247.
- Volavka J., *Aggression in psychoses*, *Advances in Psychiatry*, ID 196281, 2014, <https://doi.org/10.1155/2014/196281>
- Zumkley H. (1993). *Statość różnic indywidualnych w zakresie agresji*, [w:] A. Frączek, H. Zumkley (red.), *Socjalizacja a agresja*, IPS PAN WSPS, Warszawa, 61–74.